

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

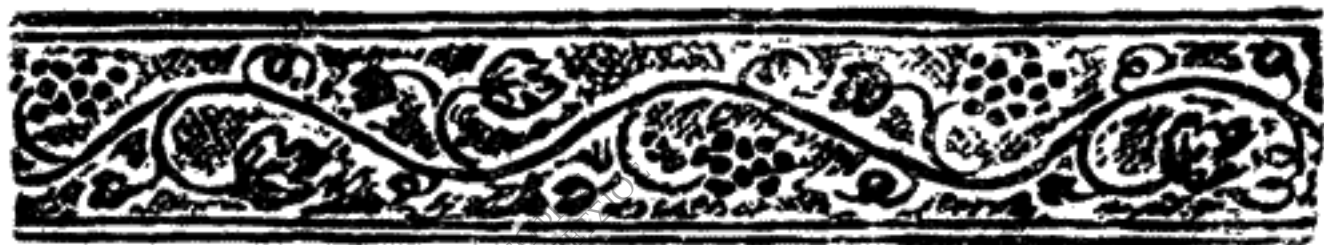
ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1942

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Όταν έρθει η εποχή που θα μπορούμε μέσα στη σύντομη Ιστορία της λογοτεχνίας μας να παρακολουθήσουμε τις διαφορετικές ιδέες και τάσεις που τη διατρέχουν — και η εποχή αυτή δεν είναι πολύ μακριά — τότε ίσως φανεί πώς αυτό που ξεχωρίζει το Σολωμό είναι, πιο πολύ από τις ποιητικές ή καλλιτεχνικές του αρετές, κάτι άλλο, που με δυο λόγια θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε βαθιά θρησκευτικότητα και σταθερή και απόλυτη πίστη. Ίσως μάλιστα να μπορέσουμε να προχωρήσουμε ακόμη περισσότερο και να διαπιστώσουμε πώς η θρησκευτικότητα τούτη και η πίστη είναι από τα πρωταρχικά και θεμελιακά γνωρίσματα της ποιητής του και κάτι που καθορίζει τον τρόπο της ζωής του και της προσωπικότητάς του τα πολλαπλά φαινόμενα. Πώς ο Σολωμός ήταν πριν απ' όλα μιά βαθιά συνείδηση θρησκευτική, που βρίσκει και διαισθάνεται κάτω από τα τυχαία περιστατικά το άορατο νήμα που τα συνέχει και τα αιτιολογεί, που αισθάνεται μέσα στη φύση την παρουσία ενός Θεού.

Ο ποιητής είναι ο ίδιος δημιουργός. Ανάμεσα στους άλλους ανθρώπους δεν έχει μόνο την Ικανότητα, τη χάρη (εί χάρη έχουν τα μάτια...) να βλέπει τα κρυφά πράγματα, αλλά και να τα φανερώνει με το μέσο της ποιητικής δημιουργίας. Για το θρησκευτικόν άνθρωπο η χάρη αυτή είναι δώρο θεϊκό, με την ποιητική δημιουργία ο δημιουργός-ποιητής κοινωνεί από το πνεύμα του κατ'έξοχήν Δημιουργού — μες στο τραγούδι «μιλά ένας Θεός» (Ιταλικό σονέτο στον Όρφέα). Κ' η ποιητική δημιουργία, αφού είναι κάτι θεϊκό, είναι και κάτι αιώνιο: το ποίημα δεν απορρέει μόνο, αλλά επιστρέφει και στο Θεό. «Το ποίημα ως έχει ασώματη ψυχή, ή όποια απορρέει από τον Θεό, και αφού σωματοποιηθεί εις τα δργανα καιρού, τόπου, έθνικότητος, γλώσσας, με τους διαφορετικούς στοχασμούς, αισθήματα, κλίσεις κ.ά... τέλος επιστρέφει εις τον Θεό» (Στοχασμοί). Πώς για το Σολωμό η πίστη αυτή δεν ήταν μιά λογική σύλληψη, παρά κάτι που κάθε φορά το ένιωθε και με τις αισθήσές του έντονα, μās κάνει να το δούμε ή ακόλουθη μαρτυρία του Μάντζαρου: «Όσο περισσότερο ψηλώνει στη δημιουργία του, τόσο πιο πολύ αισθάνεται

μυστικά τα τρία πρώτα συστικά του ένστικτου του (άγνότητα, ταπεινότητα, γαλήνη), και σ' αυτά, αφού δημιουργήσει, αναπαύεται σαν παιδι που παραδόθηκε σε ήρεμο ύπνο, με το πνεύμα μόχια στραμμένο προς το Θεό».

Η θρησκευτική αυτή πίστη πηγαιίνει ακόμη βαθύτερα. Και ο κόσμος που ξεσκεπάζεται στον ποιητή με τη χάρη που έχουν τα μάτια του να ίδουν, είναι κι αυτός κόσμος θεϊκός. Τη σκέψη τούτη ίσως πουθενά άλλοι να μην τη βρίσκουμε στο Σολωμό πιο καθαρά έκφρασμένη από τους θαυμαστούς στίχους του τέλους του «Κρητικού». Η άμετρη γοητεία που σκορπίζει ο «ήχος, γλυκύτετος ήχος» δεν είναι από τον κόσμο τούτον: οι άπανωτοι άρνητικοί όρισμοί (δέν είναι κορασιός φωνή, δέν είν' άηδόνι κρητικό, δέν είν' φιαμπούλι το γίνκλό...) άλλο δέν κάνουν παρά να τονίζουν πιο πολύ τον τελευταίο στίχο:

Ίσως δέ σώζεται στη γή ήχος που να του μοιάζει.

Το ίδιο θεϊκές είναι και οι μορφές που έχει τη χάρη ν' αντικρύζει ο ποιητής. Ρητά ονομάζεται άθάνατη και θεία ή Έλευθερία στον Ύμνο:

Κ' έσο άθάνατη, έσο θεία,
Πού δ,τι θέλεις ήμπορεις,
Εις τον κάμπο, Έλευθερία,
Ματωμένη περπατείς.

Και Θεά προσφωνεί ο ποιητής τη «Μητέρα, τη μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα». Το ίδιο και η Φεγγαροντυμένη του «Κρητικού»: έτρεμε το όροσάτο φως στη θείκιά θωριά της — Κ' έχασα αυτό το θεϊκό πρόσωπο για πολλή ώρα. Και ακόμη καθαρότερα:

Όμως αυτοί είναι Θεοί, και κατοικούν απ' όπου
Βλέπουνε μες στην άβυσσο και στην καρδιά τ' άν-
[θρώπου.

Και η Γυναίκα με το μαγνάδι «άν κ' έφοροσσε σκέπη, έλαμπε σ' όλα θεϊκιά και στην κορμωστασιά της».

Ο κόσμος αυτός ο θεϊκός, όπου ζούν οι μορφές που αντικρύζει ο ποιητής, δεν είναι κόσμος της φαντασίας που τον πλάθει ο ίδιος, είναι κόσμος όλότελα πραγματι-

κός, με τὴν κυριολεκτικὴ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Πρὶν νὰ μᾶς μιλήσει γι' αὐτόν, μᾶς τὸ δηλώνει ρητὰ ὁ Σολωμός: *Πιστεύετε π' εἶ, τι θὰ πῶ εἶν' ἀκριβὴ ἀλήθεια.*

***

Τὰ λιγοστά ποῦ μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ γιὰ τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ Σολωμοῦ — μερικὲς θαμπὲς θύμησες, ἀπ' ὅπου ὅμως ξεπηδᾷ πότε-πότε κανένα φωτερό σημάδι — μᾶς κάνουν νὰ συμπεράνουμε πῶς ἔξω ἀπὸ μιὰ ἐπιμελημένη θρησκευτικὴ ἀνατροφή ποῦ φαίνεται πῶς πῆρε, τὸν τραβούσε πρὸς τὰ ἐκεῖ καὶ κάποια ἔμφυτη δικὴ του κλίση, ποῦ στάθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς θρησκευτικότητος τῶν ὠριμῶν χρόνων του. Στὴν ἐκκλησιά, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Κομούτων ἢ στὴν Ἁγία Παρασκευή, διάβαζε τὸν Ἀπόστολο ἢ ἔλεγε τὸ Κύριε ἐλέησον «σφορτσινὰ με γλυκιὰ φωνή». Καὶ κάποτε, δὶταν γυρνώντας ἀπὸ τὴν ἐκκλησιά τὸν ἐρώτησαν: «Παιδί μου, ποῦ ἦσουνα προτοῦ νὰ γεννηθεῖς;», ξάφνιασε τοὺς δικούς του με τὴν ἀναπάντεχη ἀπόκριση: «Εἰς τὸν νοῦ τοῦ Θεοῦ».

Ἴσως ὁ δάσκαλός του τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὁ ἱερωμένος Σάντο Ρόσσι, νὰ μὴν εἶναι ἀμέτοχος στὴν τάση αὐτὴ τοῦ νεαροῦ του μαθητῆ ἢ νὰ ἤξερε μονάχα νὰ καθοδηγήσει σωστά μιὰ ψυχικὴ προδιάθεση. Πάντως ἡ θρησκευτικὴ ἀφοσίωση παρακολουθεῖ τὸ Σολωμό καὶ στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὴν Ἰταλία (1808-1818) καὶ φανερώνεται, κάπως ἐξωτερικά, στὰ θρησκευτικὰ θέματα ποῦ ἔχουν διάφορα σονέτα του: Ἡ Σύλληψη τῆς Παρθένου, ὁ Εὐαγγελισμός, Ἡ Γέννηση, Ὁ Θάνατος, Ἡ Ἀνάσταση, Ἡ Ἀνάληψη, καὶ τὸ μεγαλύτερο ποίημα «Ἡ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ». Ἄν ὁ Σολωμός εἶχε ἔρθει στὴν Ἰταλία σ' ἐπαφὴ με τὸν Μαντσόνη, καὶ με ποιὸν τρόπο, δὲν εἶναι βεβαιωμένο, γεγνηδὸς ὅμως εἶναι — καὶ παρατηρήθηκε πολλές φορές — πῶς τὰ νεανικά του αὐτὰ ποιήματα ἔχουν φανερὴ τὴν ἐπίδραση τοῦ Μαντσόνη, ποῦ εἶχε δημοσιέψει στὰ 1815 τοὺς «Θρησκευτικοὺς Ὑμνοὺς» του. Ἡ θρησκευτικὴ τάση τοῦ Σολωμοῦ θὰ θράφηκε τὰ χρόνια αὐτὰ ἀκόμη κι' ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη καὶ συστηματικὴ μελέτη τοῦ Δάντη, μιᾶς ἀπὸ τίς μεγαλύτερες θρησκευτικὲς συνειδήσεις τῶν αἰώνων. Καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ἐνῶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸν βλέπουμε νὰ ἔχει γόνιμα ποτιστεῖ ἀπὸ τίς φιλελεύθερες ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀπὸ τὰ γεγονότα ποῦ ἀναστάτωναν ἀκόμα τότε τὴν Εὐρώπη, στὴν ψυχὴ του δὲ φαίνεται νὰ βρῆκε καμιά ἀνταπόκριση ὁ ὀρθολογισμὸς ποῦ ἔφερνε ὡς θεωρία τὸ κίνημα αὐτὸ μαζὶ του, καὶ μάλιστα στὴ στάση του ἀπέναντι στὴ θρησκεία.

Τὸ σπουδαιότερο ἀναμφισβήτητα ἀπὸ ὅ-

λα τὰ ἰταλικά αὐτὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του εἶναι ἡ «Ὡδὴ γιὰ πρώτη λειτουργία». Ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός τὴ θεωροῦσε ὠριμὸ ἔργο, κι' αὐτὴν διάβασε τοῦ Τρικούπη στὰ 1822 στὴ Ζάκυνθο. Ἡ πρώτη εἰκόνα, ποῦ ζωγραφίζει τὴ δημιουργία τοῦ φωτός, ἡ στροφή ποῦ παρασταίνει τοὺς ἀγγέλους νὰ κατεβαίνουν στὴ γῆ κατὰ τὴν ὥρα τῆς λειτουργίας, δείχνουν ὑψηλὴ φαντασία καὶ βαθιὰ πίστη χριστιανικὴ. Τὸ ἴδιο καὶ στίχοι σὰν κι' αὐτούς:

*Ἄλλ' ἀπὸ σκότη δλόπυκνα

*Ἐνα πέλαγο βλέπω δίχως σύνορα.

Προσκύνησε καὶ σῶπασε.

Σωπάσαν κ' ἐπροσκύνησαν κ' οἱ Ἀπόστολοι,

*Ὅταν τὸ σῶμα του τοὺς ἔδωσε ὁ Χριστός.

ἢ: «Ψάλε λοιπόν, θεοσεβούμενε λειτουργέ, τὸ μυστικὸ σου ὕμνο: πρόσφερε τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ στὸ Θεό· χάρις σ' αὐτόν μπόρεσε ἡ Σπλαχνιὰ νὰ πλησιάσει τὸ κατώφλι τοῦ Αἰώνιου».

Σ' ὅλα τὰ ποιήματα τῆς περιόδου αὐτῆς ὁ Σολωμός δίνει ἐξωτερικὴ ἔκφραση στὴν ἐσωτερικὴ του θρησκευτικότητα με τύπους τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας — φυσικὸ γιὰ ἕναν νέο ποῦ βρῖσκεται ξενιτεμένος δέκα χρόνια. Ἡ «πρῶτη λειτουργία» εἶναι ἡ λειτουργία ὅπου πρώτη φορὰ ἱεουργεῖ ὁ χειροτονημένος καθολικὸς ἱερέας, ἕνα ἄλλο του σονέτο ἀπευθύνεται πρὸς ἕναν κατασκευαστὴ ὀργάνων τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, καὶ τέλος καὶ οἱ ἄγγελοι ποῦ κατεβαίνουν στὴ γῆ θυμίζουσι πλαστικούς ἀγγέλους ποῦ μετεωρίζονται σὲ σύννεφα, ὅπως συχνὰ ἀπαντούμε πάνω ἀπὸ μαρδὸκ θυσιαστήρια σὲ ἐκκλησιὰς τῆς Ἰταλίας.

Τὴν ἐξωτερικὴ αὐτὴ ἐπίδραση τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας παύουμε ὅμως νὰ τὴ συναντοῦμε στὰ κατοπινὰ του τραγούδια. Τὸ ἐναντίο, τώρα — μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν πατρίδα — βλέπουμε νὰ παίρνει ἡ θρησκευτικότητά του στὰ ἐξωτερικά τῆς φανερῶματα μιὰ ἔκφραση ὅσο πάει καὶ πιὸ ἐλληνικὴ. Ὁ κάποιος βορεινὸς μεταφυσικὸς ζόφος ποῦ φανερωνόταν στὰ ἰταλικά ποιήματα ξεκαθαρίζει σιγά-σιγά στὸ λαγαρὸ ἐλληνικὸ φῶς. Τώρα παίρνουν μορφή στὰ ποιήματά του θύμησες ὀλότελα ἐλληνικές: τὸ σήμαντρο τοῦ ἔσπερινοῦ, τὸ ἔρημικὸ ξωκκλήσι, τὸ φῶς τῆς καντήλας, ἡ μυρωδιὰ τοῦ λιβανιοῦ:

Γλυκόφωνο σήμαντρο

Ποῦ κράζει ἀπ' τὸ σπῆτι

Τὸ γέρον ἐρμίτη

Νὰ πεῖ τὸ σπερνό.

(Δυὸ ἀδελφία)

*Ἀκριβὸ σὰν τὴν ἐλπίδα

Ποῦ ἔχει πάντοτε ὁ θνητός,

Γλυκοφέγγει ἀπ' τὴ θυρίδα

Τς Ἁγίας Τράπεζας τὸ φῶς

(Μπαίρον 111)

Και αργότερα ακόμη :

*Ολονυχτίς ανέβαινε ή δέηση, τό λιβάνι.

(*Ελεούθ. Πολ. Β' 9.)

Και μέ λιβάνια δέχεται και φῶτα τῶν κηρῶ τους

*Ο σταυροβόλωτος ναός και τό φτωχό ξωκλήσι.

(*Ελεούθ. Πολ. Γ' 2.)

*Αξιίζει ακόμη ἐδῶ νά μνημονευτοῦν τά δυό του Ιταλικά σονέτα γιά τόν *Άγιο Διονύσιο και κυρίως τό αὐτοσχεδιασμένο κατά τούς σεισμούς τοῦ 1820-21, ἕνα μικρό ἀριστούργημα γεμάτο ἀγάπη γιά τήν πατρική γῆ και τρυφερή εὐλάβεια γιά τόν τοπικό της ἅγιο.

Τό ἑλληνικό ντύμα πού παίρνει τώρα ή πίστη τοῦ Σολωμοῦ δέν εἶναι φαινόμενο μόνο ἐξωτερικό· ἔχει σπουδαία ἀφορμή και βαθιά σημασία. Μᾶς δείχνει τήν κοινή πορεία πού πήραν στήν ἐξέλιξη τοῦ Σολωμοῦ τά δυό ἰδανικά πού ὀρίζουν ὀλόκληρο τό ἔργο του : ή θρησκευτικότητα και ή ἀγάπη στήν πατρίδα και τήν ἐλευθερία. *Οσο περνοῦν τά χρόνια, τόσο και παίρνει ή πίστη του ἑλληνικότερο χρώμα, ἀλλά και τόσο θεμελιώνεται και τό ἰδανικό τῆς πατρίδας στή θρησκευτική αὐτή πίστη και παίρνει ἀπό ἐκεῖ δύναμη και βάθος. Τό πράμα αὐτό ἐκφράζεται ποιητικά στόν *Υμνο στήν *Ελευθερία, στίς στροφές πού περιγράφουν τήν πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγιοῦ και πού εἶναι ἴσως τό πραγματικό κορύφωμα ὄλου τοῦ *Υμνου (στρ. 88-121). *Εξῶ ἀπό τό βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα πού ἀποδίνει ὄλο τό κομμάτι ἀπό τήν ἀρχή (*Μέρα πού ἀνθισαν οἱ λόγγοι Γιά τό τέκνο τοῦ Θεοῦ*) ὡς τό εἰδυλλιακό τέλος τοῦ εὐχαριστήριου ὕμνου — τό φίλημα πού δίνει ή θρησκεία στή θεοποιημένη *Ελευθερία και τό φῶς πού πλημμυρίζει τήν τελευταία

— *Α! τό φῶς πού σέ στολίζει,
Σάν ἡλιου φεγγοβολή,
Και μακρόθεν σπινθηρίζει,
Δέν εἶναι, ὄχι, ἀπό τήν γῆ.

Λάμπιν ἔχει ὄλη φλογώδη
Χεῖλος, μέτωπο, ὄφθαλμός·
Φῶς τό χέρι, φῶς τό πόδι,
Κι* ὄλα γύρω σου εἶναι φῶς. —

φανερώνουν ποιητικά τό μυστικό δεσμό πού ἔχουν στό Σολωμό τά δυό αὐτά ἰδανικά. Μυστικό δεσμό πού ἐκφράζεται και συνειδητά στόν ἀκόλουθο Στοχασμό: «Εἰς αὐτό (τό ποίημα) θά ἐνσαρκωθεῖ τό οὐσιαστικότερο και ὕψηλότερο περιεχόμενο τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης, ή Πατρίδα και ή Πίστις».

*Όταν τόσο σφιχτά δεμένες εἶναι στή συνειδηση τοῦ Σολωμοῦ αὐτές οἱ δυό ἔννοιες τῆς Πίστης και τῆς Πατρίδας, φυσικό εἶναι τό ποιητικό του ἔνστικτο νά ὀδηγήσει μό-

νο του και σ' ἕνα ὄσο γίνεται πιό σφιχτό ἐξωτερικό συνταίριασμά τους. Κι' αὐτό νομίζω πῶς γίνεται στά ὄριμά του συνθέματα. Τό τραγούδι Εἰς Μοναχήν, γραμμένο στά 1829, λίγους μῆνες μετά τήν ἐγκατάστασή του στήν Κέρκυρα, εἶναι τό πιό θρησκευτικό, τό πιό χριστιανικό ἀπό τά τραγούδια του. Τά πρῶτα χρόνια τῆς Κέρκυρας, ὡς τά 1833, ὅταν ἀρχίζει ή ὀλέθρια οἰκογενειακή δίκη, εἶναι τά πιό εὐτυχισμένα στή ζωή τοῦ Σολωμοῦ· στή μοναξιά πού ἐζήτησε μπορεῖ τώρα ν' ἀφιερῶθεῖ ὀλόκληρος στό ἰδανικό του. *Από αὐτό τό πνεῦμα τῆς εὐτυχίας, τῆς εὐδαιμονίας τοῦ μοναχικοῦ ἀνθρώπου πού συγκεντρώνεται στό δικό του κόσμο, μακριά ἀπό τή «φοβερωτάτη τοῦ κόσμου ἀνεμοζάλη», ἀπό αὐτό τό πνεῦμα γεννήθηκε τό ποίημα. Γι' αὐτό και στό βάθος λάμπει μιὰ ὕπερκόσμια, μιὰ θρησκευτική χαρά, ή χαρά πού τήν ἐκφράζουν και οἱ ἄγγελοι στή 2η στροφή:

Χριστός ἀνέστη, ἐφάλλανε
Μέ τά χρυσά τους χεῖλη,
Χριστός ἀνέστη, ἐκάνανε,
Κι* ἀστράφτανε σάν ἡλιοι,
Και λόγια ἐτραγουδοῦσαν
*Εγκάρδια και θερμά.

Τό ἱστορικό μᾶς λέει πῶς ή ὕμνουμένη μοναχή ἐμπῆκε στό μοναστήρι στίς 18 τοῦ *Απρίλη. Δέν εἶναι ὄμως βέβαια μόνο ἐπειδή ἦταν κοντά τό Πάσχα, πού τ' ἀγγελικά χεῖλη βρίσκουν τήν πιό ταιριαστή ἐκφραση τῆς χαρᾶς τους στό Χριστός *Ανέστη. Τό Πάσχα εἶναι ή μεγαλύτερη θρησκευτική γιορτή τῶν *Ελλήνων, ή γιορτή πού ὀ λαός ὀνόμασε Λ α μ π ρ ή. *Η *Ανάσταση, τό Χριστός *Ανέστη εἶναι γιά τό λαό σύμβολα βαθιάς θρησκευτικῆς χαρᾶς. Κι' ὄ Σολωμός, βάζοντας μιὰ τέτοια φωνή στό στόμα τῶν *Αγγέλων, βρίσκει τήν πιό ταιριασμένη ἑλληνική ἐκφραση στή δική του χαρά και στή δική του θρησκευτικότητα.

*Ό,τι κατορθώνεται ἐδῶ, ὀλοκληρώνεται στόν Λάμπρο, στοῦς θαυμάσιους στίχους ἀπό τό ἀπόσπασμα *Η *Ημέρα τῆς Λαμπρῆς:

Καθαρότατον ἡλιο ἐπρομηνοῦσε
Τῆς ἀύγῆς τό δροσάτο ὕστερο ἀστέρι,
Σύγνεφο, καταχνιά, δέν ἀπερνοῦσε
Τ' οὐρανοῦ σέ κανένα ἀπό τά μέρη·
Και ἀπό κεί κινημένο ἀργοφουσοῦσε
Τόσο γλυκό στό πρόσωπο τ' ἀέρι,
Πού λές και λέει μέσ στής καρδιάς τά φύλλα :
Γλυκιά ή ζωή και ὀ θάνατος μαυρίλα.

Χριστός ἀνέστη! Νέοι, γέροι και κόρες,
*Όλοι, μικροἱ μεγάλοι, ἐτοιμαστεῖτε·
Μέσα στές ἐκκλησίες τές θαυνοφόρες
Μέ τό φῶς τῆς χαρᾶς συμμαζῶχτεῖτε·
*Ανοίξτε ἀγκαλιές εἰρηνοφόρες·
*Όμπροστά στοῦς *Άγίους, και φιληθεῖτε·
Φιληθεῖτε γλυκά χεῖλη μέ χεῖλη,
Πέστε Χριστός *Ανέστη, ἐχθροἱ και φίλοι.

Ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ κατάφαση τῆς ζωῆς, τὸ φῶς τῆς χαρᾶς ποὺ πλημμυρίζει τὶς ἐκκλησίες τὶς δαφνοφόρες, εἶναι νομίζω ἕνα αἶσθημα βαθύτατα ἑλληνικό, κ' εἶναι κι' αὐτὸ ποὺ χρωματίζει μὲ πρόοχαρο χρῶμα καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναἶσθημα τοῦ Ἑλληνα. Στὸ θαυμαστὸ ἀπόσπασμα τοῦ Λάμπρου ὁ Σολωμὸς δχι μόνον ἔδωσε τὴν πιὸ γνήσια ἑλληνικὴ μορφή στὸ θρησκευτικὸ του αἶσθημα, παρὰ ἔνωσε μὲ τὸ αἶσθημα αὐτὸ καὶ τὸ ἄλλο — τρίτο αὐτὸ — βαθύ αἶσθημα ποὺ κυβερνᾷ τὴν ποίησή του, τὴ λατρεία πρὸς τὴ φύση. Σὲ κανένα ἄλλο μέρος, οὔτε στοὺς ἀργότερους στίχους τῶν Ἑλευθέρων Πολιορκημένων καὶ τοῦ Πόρφυρα, δὲ βρίσκουμε ἕνα τέτοιο σφιχτὸ συνταίριασμα τῶν τριῶν αὐτῶν μαζί στοιχείων, τῆς φύσης, τοῦ ἑλληνικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς θρησκείας.

* *

Δύσκολο εἶναι βέβαια μέσα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ νὰ ξεκαθαρίσουμε τὶς θρησκευτικὲς του θεωρίες, τὸ θρησκευτικὸ του πιστεύω: Μιλώντας μόνον γιὰ ἰδέες βασικὲς καὶ χωρὶς καμιὰ πρόθεση πληρότητας, μπορούμε νὰ ποῦμε πρῶτα-πρῶτα πῶς πιστεύει στὴν παντοδυναμία (ἢ Παντοδυναμία εἶναι λέξη ποὺ ξαναγυρίζει συχνά στοὺς στίχους του) καὶ πρὸ παντὸς στὴν ἀγαθότητα τοῦ Δημιουργοῦ. Ἐντύπωση κάνει πάντα μέσα στοὺς καυτεροὺς στίχους τοῦ σατιρικοῦ Ὀνειροῦ τὸ ξαφνικὸ γαλήνιο φῶς ποὺ προσφέρουν οἱ ἀκόλουθοι στίχοι (« καθὼς ἢ εἰκόνα τοῦ μικροῦ χλωροῦ βᾶτου εἰς τοὺς ἀπειροὺς ἄμμους τῆς Ἀφρικῆς »):

Ὅταν ἔπλασαν τὰ χέρια
Ποὺ σκορπίσανε τ' ἀστέρια
Τοῦ θνητοῦ τὰ σωθικά
(Καὶ τὰ πλάσανε καλά)
Πρῶτ' ἀπ' ὄλα τ' ἄλλα πάθια
Τσοὺ ἔχουν βάλει τὴ συμπάθεια . . .

(Θυμήσου καὶ στὴν Ὁδὴ γιὰ πρώτη λειτουργία: « χάρη σ' αὐτὸν (τὸ Χριστὸ) μπόρεσε ἢ Σπλαχνιά νὰ πλησιάσει στὸ κατώφλι τοῦ Αἰώνιον »).

Ὁ Θεὸς αὐτὸς βρίσκεται παντοῦ, βλέπει καὶ παρακολουθεῖ ὄλα, εἶναι « ἐκεῖνος ποὺ ἀκούει καὶ τὴ θροσιά ποὺ σιάει » (Λάμπρος ἀπ. 1). Εἶναι, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, σάν ἕνας « εἰς τὲς αἰσθησες ἀόρατος Μονάρχης ». Ὅ,τι συμβαίνει στὸν αἰσθητὸ κόσμον δὲν εἶναι τυχαῖο, γιατί τὸν κόσμον αὐτὸν τὸν κυβερνᾷ μιὰ τάξη, μιὰ νομοτέλεια ποὺ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸ Δημιουργό. « Ἐξω ποὺ ἐγὼ πιστεύω — γράφει σ' ἕνα του γράμμα — πῶς ὅ,τι συμβαίνει ἐδῶ κάτω εἶναι πάντα στὸν καιρὸ του, ὅ,τιδὴποτε κι' ἂν νομίζουμε ἐμεῖς, ποὺ λίγη εἶναι ἡ ζωὴ μας καὶ λιγοστὸ ἐκεῖνο ποὺ βλέπουμε ».

Τὸ Θεὸ αὐτὸν, ποὺ εἶναι ἀόρατος, μπορεῖ νὰ τὸν ἀντικρύσει καὶ νὰ κοινωνήσει μαζί του ὁ ἄνθρωπος ὅταν ἀποσυρθεῖ στὴ γαλήνη τῆς μοναξιάς. Ὁ ποιητὴς τῆς Μορφῆ « μὲς στὸ πανέρμο δάσος » ἔχει τὴ χάρη νὰ τὴν ἀντικρύσει. Ἡ Μοναχὴ, μόνον ἀποτραβηγμένη ἀπὸ τὴν ἀνεμοζάλη τοῦ κόσμου μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὸν ἄλλο κόσμον τὸν ἰδεατὸ, κοντὰ στὸ Θεό. Ἐκεῖ, στὴ μοναξιά, δίπλα στὸ βλέμμα τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὑπερνικήσει ἀκόμη καὶ τὸ φοβερὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου, νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει μὲ ἡρεμὴ παρηγοριά:

Μὴ φοβηθεῖς νᾶσ' ἔρημη
Τότε ἀπὸ κάθε μάτι.
Ἴδού, ὁ Χριστὸς, ποὺ γέρνοντας
Στοῦ πόνου τὸ κρεβάτι,
Σοὺ σιάζει τὸ προσκέφαλο
Καὶ σὲ παρηγορεῖ.

Καὶ μᾶς λέει πάλι ὁ Μάντζαρος: « Εἶναι ἔτοιμος ὅποτεδὴποτε νὰ αἰσθανθεῖ τὸ θάνατο τοῦ σώματος ὡς ζωὴ τοῦ πνεύματος, μαντεύοντας τὸν ὠραῖο κόσμον ποὺ τὸν περιμένει, καὶ ὅπου συχνότατα στρέφει μυστικὰ τὴ σκέψη καὶ τὴν ἀγάπη, γιατί οἱ πιὸ βαθιὲς προβλέψεις του, ἐκεῖνες ποὺ ταιριάζουνε στὴ φύση τοῦ πνεύματός του, εἶναι γιὰ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸ ἀπειρο ».

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπον νὰ μὴν ὑποφέρει καὶ τὸν συμφιλιώνει μὲ τὴν ἰδέα τοῦ θανάτου εἶναι ἡ πίστη πῶς πέρα ἀπὸ τὴν ἐπίγεια ζωὴ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ζωὴ, ἕνας ἄλλος κόσμος ἀνώτερος — ὁ κόσμος ὁ ἀληθινός. Ἡ βασικὴ πίστη τοῦ Σολωμοῦ στὸν κόσμον αὐτὸν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μπορούμε νὰ ξεκαθαρίσουμε καλύτερα ἀπὸ ὅποιοδὴποτε ἄλλο θρησκευτικὸ του πιστεύω. Ὁ κόσμος αὐτός, ποὺ ὁ Σολωμὸς τὸν ὀνομάζει κόσμον « ἀληθινὸ », « βασιλείο τῆς Ἀλήθειας καὶ τῆς Ἀγάπης », « πατρίδα τοῦ Ἀγαθοῦ », εἶναι ὁ κόσμος ὅπου πηγαίνει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο. Στὰ 1845, σ' ἕνα γράμμα πρὸς τὸν ἀδερφό του μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ θανάτου ἑνὸς ἀγαπημένου του φίλου, γράφει: « Ἐτοίμοι οἱ φίλοι μας μιὰ στιγμὴ προτοῦ ν' ἀφήσει τὸ θνητὸ του μέρος στὸν τάφο ξύπνησε ὄλες του τὶς δυνάμεις γιὰ νὰ βρεθεῖ ἄξια στὸ βασιλεῖο τῆς Ἀλήθειας καὶ τῆς Ἀγάπης, ἀπ' ὅπου θὰ ἐξακολουθήσει νὰ μᾶς εἶναι ὠφέλιμος σὲ ὅ,τι πιὸ εὐγενικὸ ἔχουμε μέσα μας ». Καὶ πέντε χρόνια ἀργότερα, ὅταν στὰ 1850 αὐτοκτόνησε ἡ ἀνεψιά του, ἔγραψε πάλι: « Ἐγὼ εἶμαι σὲ θέση νὰ ἐκπληρώσω τὴν ἐπιθυμία της, ψηλώνοντας μὲ δύναμη τὸν ἑαυτὸ μου πρὸς ἐκείνην, ποὺ στὴν πατρίδα τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπου μὲ πόθο τὴν ἔσυρε ὁ τρόπος ποὺ ἔζησε καὶ ποὺ πέθανε, θὰ μᾶς προφυλάττει ἀπὸ τόσοις μανιακοῦς ποὺ μᾶς τριγυρίζουν ». Καὶ στὸ θάνατο τῆς Αἰμιλίας Ροδόσταμο μετουσιώνεται ποιητικὰ ἡ πίστη αὐτὴ στοὺς ἀκόλουθους στίχους:

E. Γ. Δ. Π. Ε. Ι. ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Στὴ θύρα τὴν δλόχροση τῆς Παντοδυναμίας
Πνεύματα μύρια παλαιά, πνεύματα μύρια νέα,
Σ' ἀκαρτεροῦν γιὰ νὰ σοῦ ποῦν πὼς ἀργησες νὰ
[φτάσεις,

Τὸ ποίημα ὁμῶς πού τὸ περνᾷ ἀπ' ἀκρὴ
σ' ἀκρὴ ἢ μυστικὴ αὐτὴ πίστι· στὸν ἀνώτερο
κόσμο πού δέχεται τὸ «ἀθάνατο μέρος»
τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ θάνατο, εἶναι
τὸ ἱταλικό πεζὸ σχεδίσμα τῆς Γυναίκας
μὲ τὸ μαγνάδι. Τὴ θεϊκὴ σκεπασμένη μορφή
πού εἶναι «ὕψηλός ξένος τοῦ ἀληθινοῦ
κόσμου» τὴ ρωτᾷ μὲ ἀγωνία ὁ ποιητὴς ἂν
«σώθηκε» ἢ πεθαμένη του φίλη, ἂν ἐπῆγε
δηλαδὴ στὸν κόσμο αὐτὸν τὸν ἀληθινὸ («κρίθηκε
— σώθηκε» λέγεται καί γιὰ τὴ Μαργαρίτα
στὸ τέλος τοῦ α' μέρους τοῦ Φάουστ):

Πές μου ἂν εἰσώθη κι' ἀκουσα πλάσματα στόματ' ἄγια
Στὰ μάτια τ' ἀπλάστα νὰ λέν ἀκάθαρτο τὸ χιόνι.

Τὸν κόσμον αὐτόν, πού τὸν ζωγραφίζει ὁ
Σολωμὸς μὲ τέτοια λόγια, τὸν ὀνοματίζει
ἄλλοῦ ρητᾶ: εἶναι ἡ χριστιανικὴ Παράδεισο:
«Γλυκό ναι τῆς Παράδεισος νὰ μελετᾷς τὰ
κάλλη», ψάλλει ἕνας ἄγγελος στὸ τραγούδι
Εἰς Μοναχὴν. Καὶ στὸν Κρητικὸ:

Ἦνθ' ἀν εἶδαμε πρωί, τῆς τρέμαν τὰ λουλουῖδια,
Στὴ θύρα τῆς Παράδεισος, πού ἐβγήκε μὲ τραγούδια.

Μὲ τὴν πίστι· στὴν ἀθάνατη ψυχὴ καὶ
στὴν Παράδεισο συνδυάζεται κατ' ἀνάγκη
καὶ ἕνα τρίτο στοιχεῖο: ἡ πίστι· στὴ μέλλουσα
κρίση. Κιόλας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς
Φαρμακωμένης βλέπουμε ἐκφρασμένη τὴν
πίστι αὐτὴ (Θὰ ξυπνήσει τὴν ὑστερὴ μέρα Εἰς
τὸν κόσμον ὁμπρὸς νὰ κριθεῖ...), ἐκεῖ ὁμῶς
πού παίρνει πῶς ρητὴ μορφή εἶναι πάλι στὸ
τραγούδι εἰς Μοναχὴν, τόσο πλούσιο σὲ
γνήσιο καὶ βαθύ θρησκευτικὸ αἶσθημα:

- Τὰ κόκκαλα ἐβαρέθησαν
Στὸ μνήμα καρτερῶντας,
Καὶ τρίζουνε ἀκατάπαυτα
Τὴν Κρίση ἀναζητῶντας.
- Ξύπνα, ἀδελφὴ! τὴ Σάλπιγγα
Τὴν ὑστερὴ ἀγρικῶ.

Ἡ Σάλπιγγα τῆς δεύτερης παρουσίας
εἶναι ἕνα θέμα πού ξαναπαρουσιάζεται
καὶ στὸν Κρητικὸ, στοὺς θαυμαστοὺς ἐκεί-
νους στίχους τοῦ 19. ἀποσπάσματος πού συγ-
κερνοῦν μὲ μοναδικὸ τρόπο ὕψηλότατο θρη-
σκευτικὸ αἶσθημα μὲ θερμὸ ἐρωτικὸ πάθος:

Λάλησε, Σάλπιγγα! κ' ἐγὼ τὸ σάβανο τινάζω,
Καὶ οὐχί ζω δρόμο καὶ τς ἀχνοὺς ἀναστημένους κράζω.

* * *

Ἡ πίστι· στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀνώτερου κό-
σμου εἶναι προϋπόθεση καὶ θεμέλιο κάθε
γνήσιας θρησκευτικότητας, καὶ θ' ἀρκοῦσε
αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μονάχα γιὰ νὰ μᾶς δεῖ-

ξει τὶς βαθιές ρίζες πού ἔχει τὸ θρησκευτι-
κὸ αἶσθημα τοῦ Σολωμοῦ. Πῶς πολὺ ὁμῶς
ἀπὸ μονωμένες ἰδέες ἢ μέρη τοῦ ἔργου
του, τὴ θρησκευτικότητά του μποροῦμε νὰ
τὴ διακρίνομε στὸν τρόπο πού τὴν πραγ-
μάτωσε στὴ ζωὴ του καὶ στὸ ἔργο του ὀ-
λόκληρο, στὸ πὼς ἢ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο
του μᾶς παρουσιάζονται σὰ μιὰ καθολικὴ
σύλληψη ἐξαρτημένη καὶ κυβερνημένη ἀπὸ
τὸ βαθύ αὐτὸ αἶσθημα τὸ θρησκευτικὸ.

Μᾶς μαρτυρεῖ ὁ Μάντζαρος: «Ξένος ἀπὸ
μερικὲς ἐξωτερικὲς πράξεις, αἰσθάνεται ζωη-
ρότατα τὴ θρησκεία, γιὰτὶ μὲ τρεῖς ἀγά-
πες τροφοδοτεῖ διαρκῶς τὴν ψυχὴ του: μὲ
τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, τοῦ διπλανοῦ του, καὶ
κάθε χριστιανικῆς ἀρετῆς». Παραδομένη
ἀπὸ ἀναμφισβήτητη πηγὴ ἔχουμε καὶ μιὰ
ρήση του πού μᾶς ξεσκεπάζει πόσο καθολι-
κὴ ἦταν ἡ πίστι του: «Ἄν δὲν ὑπάρχει
Θεός, τί ὑπάρχει τότε;» (Se non c'è Dio,
che c'è dunque?) Πόσο ἢ βαθιὰ αὐτὴ πίστι
στὸ Θεὸ περνᾷ καὶ στὰ παραμικρὰ περιστα-
τικά τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μᾶς τὸ δείχνουν
μερικὰ ἀπὸ τὰ γράμματά του. Γράφοντας
τὸ 1849 στὸν ἀδερφὸ του καὶ ἀναφέροντας
τὴν τρικυμία τῆς οἰκογενειακῆς δίκης, κα-
ταλήγει: «Ἀπὸ αὐτὴν (τὴν τρικυμία) μᾶς
ἐγλύτωσε καὶ τὶς δύο φορές ὁ καλὸς Θεὸς
καὶ σ' ἔβαλε γιὰ τὴν ἴσῃ σου καρδιά καὶ
τὸ νοῦ ἀρχηγό τοῦ τόπου καὶ σοῦ ἀνοίξε
ἕνα εὐτυχισμένο μέλλον. Ἄμποτε νὰ εἶναι
ἢ ζωὴ σου γεμάτη ἀπὸ ἡμέρες καὶ οἱ μέ-
ρες γεμάτες ἀπὸ εὐλογία». Καὶ ἀργότερα,
τὸ 1833, τοῦ γράφει εὐχαριστημένος πὼς
«στὸ σπῖτι μπαίνει ἢ χάρις τοῦ Θεοῦ», ἐνῶ
στὰ τελευταῖα του γράμματα δὲν παύει νὰ
μνημονεύει πὼς «τὸν φροντίζει μιὰ ἁγία οἰ-
κογένεια πού τοῦ τὴν εἶστελει ὁ καλὸς Θεός»
ἢ «πού πήρε μαζί του ἀπὸ φῶτισση τοῦ κα-
λοῦ Θεοῦ πού τὸν λυπήθηκε».

Ὅπως στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἔτσι, καὶ
πολὺ περισσότερο στὴν ποιησὴ του διακρί-
νομε τὴ θρησκευτικὴ του πίστι ὄχι μόνο
στὰ σημεῖα ὅπου ρητᾶ αὐτὴ ἐκφράζεται,
ἀλλὰ σὰν κάτι πού τὴ συνέχει ὀλόκληρη.
Σὰν «πηγὴ πού τρέχει κρυφὰ δίχως κανέ-
ναν ἦχο» καὶ ποτίζει τὸ κάθε τι μὲ τὸ νά-
μα της. Ἀπὸ κριτικούς πού ἀρνήθηκαν τὸ
βάθος τῆς θρησκευτικότητας τοῦ Σολωμοῦ
εἰπώθηκε πὼς ὁ Λάμπρος εἶναι ποίημα μὲ
θρησκευτικὴ βάση. Καὶ δὲν ὑπάρχει γι' αὐ-
τὸ καμιὰ ἀμφιβολία. Ὅμως περισσότερο
ἀπὸ τὸν Λάμπρο, μιὰ παρόμοια θρησκευτι-
κότητα τὴ βρίσκουμε στὰ κατοπινὰ ἔργα καὶ
προπάντων στοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημέ-
νους. Ἰδέα τοῦ ποιήματος καὶ πραγματοποίη-
σή της εἶναι στίς ρίζες τους ποτισμένους ἀπὸ
βαθιά θρησκευτικὸτητα. Ἡ νίκη τοῦ πνεύ-
ματος πάνω στὴν ὕλη, νίκη ὁμῶς πού κερ-
δίζεται μὲ μιὰ σειρὰ ὀλόκληρη ἀπὸ θυσίες,
πού φτάνει ὡς τὴν ὑπέριστα θυσία, τὴ στιγ-
μὴ πού δὲν ὑπάρχει ἀπὸ πουθενὰ καμιὰ
ἐλπίδα, ἢ νίκη τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου πού
πραγματοποιεῖ τὴν ἐννοια τοῦ Χρέους, εἶ-

ναί ιδέες πού πηγάζουν ἀπὸ βαθιά θρησκευτικὴ συνείδηση. Στόχαστικοὶ μελετητὲς βρῆκαν μάλιστα στοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους πῶς συγκεκριμένη σχέση μετὰ τὸ Χριστιανισμό: «Ὁλόκληρο τὸ ποιῆμα εἶναι βυθισμένο σὲ θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα πού θυμίζει τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ Γολγοθᾶ φτάνει στὴν Ἀνάσταση, ἔτσι καὶ οἱ Ἐλευθέροι Πολιορκημένοι, ἀφοῦ πέρασαν μιὰ κλίμακα ἀπὸ δοκιμασίες, τὴν ἑβδομάδα τῶν παθῶν, ἐξαγιαζοῦνται μετὰ τὸ μαρτύριο καὶ τὴ θυσία». «Ἔως ἐκεῖνη τὴ στιγμή — λέει ὁ Σολωμός — οἱ πολιορκημένοι εἶχαν ὑπομείνει πολλοὺς ἀγῶνες μετὰ κάποιαν ἐλπίδα νὰ φθάσει ὁ φιλικὸς στόλος καὶ νὰ συντρίψει ἴσως τὸν σιδηρένιο κύκλο ὁποῦ τοὺς περιζώνει· τῶρα ὁποῦ ἔχασαν κάθε ἐλπίδα, καὶ ὁ ἐχθρὸς τοὺς τάζει νὰ τοὺς χαρίσει τὴ ζωὴ ἀν' ἀλλαξοπιστήσουν, ἡ ὑστερινὴ τους ἀντίσταση τοὺς ἀποδείχνει Μάρτυρες».

Ἡ νίκη αὐτὴ τοῦ πνεύματος στὴν ὕλη, τῆς λευτεριᾶς στὴ σκλαβιά, τῆς ζωῆς στὸ θάνατο, τοῦ ἀγαθοῦ στὸ κακόν, εἶναι ἰδέα ἀγαπητὴ στὸ Σολωμό, καὶ τὴ βλέπουμε σὲ πολλὰ μεριὰς στὸ ἔργο του. Πῶς καθαρὰ ἀπὸ ἄλλου ἐκφράζεται δίχως ἀμφιβολία στὸν Πόρφυρα. Ἐδῶ ἡ νίκη τοῦ ἀθάνατου μέρους τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σὰ ν᾿ἀρχεται μετὰ τὴν κατατροφὴ τοῦ θνητοῦ, ἡ γνωριμιὰ πού παίρνει ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἄλλου κόσμου, τοῦ πραγματικοῦ, στὴν πῶς μοναχικὴ του ὥρα, μετὰ τὴν ἐσώτατη συνταύτισή του μετὰ τὴ φύση (*Φύση, χαμόγελο ἄστραψε καὶ ἐγίνηκε δική του... Νιὸς κόσμος ὁμορφος παντοῦ χαρᾶς καὶ καλοσύνης*) φέρνει σὰ φυσικὸ ἐπακόλουθο τὸ σβῆσιμο τοῦ κόσμου τοῦ ἐπίγειου, ἀφοῦ πῶς στὸ ἀνθρώπου τὰ μάτια ἀνοίχτηκε ὁ κόσμος ὁ πραγματικὸς, ἀφοῦ «*ἄστραψε φῶς καὶ ἐγνώρισεν ὁ νιὸς τὸν ἑαυτὸν του*». Σὲ τοῦτον τὸν τελευταῖο στίχο κρύβεται τὸ θρησκευτικὸ βάθος πού περιέχει ἡ ἰδέα τοῦ ποιήματος: πῶς τὴ στιγμή πού ἀνοίγεται ὁ ἀληθινὸς κόσμος, ὁ «νιὸς κόσμος τῆς χαρᾶς καὶ τῆς καλοσύνης», τὴ στιγμή αὐτὴ βρίσκει ὁ ἄνθρωπος μέσα του καὶ τὸν πραγματικὸ του ἑαυτό, τὸ μέρος τὸ ἀθάνατο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, τὸ μέρος πού ἔχει μέσα του ἀπὸ τὸν κόσμο τὸν ἀληθινόν, ἀπὸ τὴν Παράδεισο. Τοῦτο ἐκφράζεται ἀκόμη καλύτερα στὸ πρῶτο ἀπόσπασμα, καὶ κυρίως στὸν τρίτο στίχο, πού μόνο, νομίζω, μετὰ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία μᾶς γίνεται νοητός: *καὶ σὺ σ' ἐσέχεις μέρος*, καὶ σὺ μέσα σου ἔχεις ἕνα μέρος, ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν Παράδεισο αὐτὴ.

Ἡ Κόλαση πάντα ἀγρυπνῆ σου στήθηκε τριγύρου·
Ἄλλὰ δὲν ἔχει δύναμη πάρεξ μακριά, καὶ πέρα
Μακριά πὸ τὴν Παράδεισο, καὶ σὺ σ' ἐσέχεις μέρος.
Μέσα στὰ στήθια σου τ' ἀκοῦς, Καλέ, νὰ λαχταρίζεις;

Ἴσως ποτὲ ἄλλοτε νὰ μὴν ἔχει μετουσιωθεί τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα μετὰ τέτοια καθαρότητα στὴν ποιητικὴ γλῶσσα. Ἴσως ποτὲ στίχοι ποιητικοὶ δὲ βάρυναν τόσο πολὺ ἀπὸ συναίσθηση θρησκευτικὴ. Ὁ ἄνθρωπος — ὁ ἄνθρωπος πού τοῦ μέλλεται νὰ κοινωνήσῃ μετὰ τὸν καινούργιο κόσμον — φέρνει μαζί του ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸν κόσμο αὐτόν, ἀπὸ τὴν Παράδεισο, καὶ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο πού τὸν προφυλάττει στὴ ζωὴ του ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Κόλασης πού ἀγρυπνοῦν πάντα γύρω του («*θὰ μᾶς προστατέψει ἀπὸ τόσοσδε δαιμονισμένους πού μᾶς τριγυρίζουνε*» — λέει στὸ γράμμα γιὰ τὴν ἀνεψιά). Ἡ πίστη αὐτὴ πῶς ὁ ἄνθρωπος τρέφει μέσα του τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ πίστη πού μόνο ἀνώτερη θρησκευτικὴ συνείδηση μπορεῖ νὰ συλλάβῃ. Εἶναι ὑπέρτατη πίστη στὸ Θεόν, ὅμως μαζί καὶ στὸν ἄνθρωπο, στὸ ἀθάνατο καὶ μαζί καὶ στὸ θνητό, στὸ αἰώνιο καὶ μαζί καὶ στὸ πρόσκαιρο, γιὰ τὸ πρόσκαιρο καὶ τὸ θνητό ἔχουν μέσα τους τὸ ἀθάνατο καὶ τὸ αἰώνιο. Καὶ σὲ στιγμὲς πού εἴτε πληθύνουν οἱ δυνάμεις τῆς Κόλασης τριγύρω μας εἴτε περισσέφει ἡ ἀμφιβολία μέσα μας, τὸ ρῶτημα τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἱκανὸ νὰ μᾶς δώσει πάλι τὴ χαμένη γνώση, ρῶτημα πού φέρνει μαζί του καὶ τὴν πλήρη, ἀπόλυτη κατάφαση:

Μέσα στὰ στήθια σου τ' ἀκοῦς, Καλέ, νὰ λαχταρίζεις;

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Σημ. — Τὸ ζήτημα τῆς θρησκευτικότητος τοῦ Σολωμοῦ τὸ ἐξετάζουν ποῖος λίγο ποῖος πολὺ ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μετὰ τὸ ἔργο του: Πολυλάς, Ἀποστολάκης, Βάρναλης (κεφάλαιο «Θεοσέβεια καὶ ἑλληνισμός τοῦ Σολωμοῦ») Λαμπρὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἡ μελέτη τοῦ Μ. Αἰ[ὸγέρη] «Ἡ μυστικοπάθεια τοῦ Σολωμοῦ» στὸ περ. *Φιλικὴ Ἐταιρεία* 1, 1921, 202-67. Τὰ δοῦρα τοῦ Κ. Παράσχου «Ἡ θρησκευτικότης τοῦ Σολωμοῦ» ἔφημ. *Ἐλεύθερος Λόγος* 25 Δεκ. 1925 = «Τὸ χριστιανικὸ αἶσθημα στὴ νεοελληνικὴ ποίηση» ἔφημ. *Πολιτεία* 1 Μαΐου 1932 ἀναπτύσσουν μιὰ ἀποψη ὀλίγη ἀντιθετὴ ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐκτεθεῖ σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο. Δυστυχῶς δὲν κατόρθωσα νὰ ἴδω τὴ μελέτη τοῦ Α. Καμπάνη «Ἡ θρησκευτικότης τοῦ Σολωμοῦ», περ. *Ἀνθρωπιστὴς* 1, 1919, τεύχ. 4. Πρβλ. Γ. Πράτσια, «Τὸ Πάσχα στὸ σολωμικὸ ἔργο», ἔφημ. *Προῖα* 16 Ἀπρ. 1933.

Οἱ μαρτυρίαι τοῦ Μάντζαρου (1850), δημοσιευμέναι στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὸν Δε Βιάζη στὴν *Σακυνθινὴ ἔκδοσι τῶν Ἀπάντων* τοῦ Σολωμοῦ (1880), στὴ σελ. 299-305 τοῦ προλόγου, καὶ μεταφρασμέναι στὸ βιβλίον τοῦ Κ. Καιροφύλα, *Ὁ ἄγνωστος Σολωμός* σ. 114-123. Ἀνέκδοτα τῆς παιδικῆς ηλικίας: Σπ. Δε Βιάζη, περ. *Παναθήναια* 4, 1902, 124 καὶ 6, 1903, 675. Τὰ γράμματα τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν ἀδερφόν του, ἀπὸ ὅπου εἶναι παρμέναι ὅλες οἱ περικοπές, ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ μετάφραση ἀπὸ τὸν Δε Βιάζη, περ. *Παναθήναια* 18, 1909-19, 1909/10. Ἡ μετάφρασις εἶναι καινούργια ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπον πού βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Ἡ ῥῆσις «Ἄν δὲν ὑπάρχει Θεός κτλ.» μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν Κουαρτάνο καὶ τὸν Πολυλά στὸν Ροντάκη, περ. *Ζωὴ τῆς Πόλης* 2, 1921, 252. Ὁ Λάμπρος ποιῆμα θρησκευτικόν: ἄρθρα Κ. Παράσχου, Σχῆσις Ἐλ. Πολιορκημένων μετὰ Χριστιανισμό, καὶ σχετικὴ περίκοπῃ: μελέτη Μ. Αἰ[ὸγέρη].